Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

KOGNITIV TILŞUNOSLIKDA FREYM TUŞUNÇASI

Eşmurodova Sarvinoz
Termiz davlat universiteti
Kompyuter lingvistikasi yönalişi
3-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24390294

Annotatsiya

Uşbu maqolada kognitiv tilşunoslikning muhim nazariy tuşunçalaridan biri bölgan freym hodisasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Freym tuşunçasining şakllanişi, uning kognitiv fanlar doirasidagi rivojlanişi hamda til va tafakkur munosabatlarini örganişdagi ahamiyati yoritiladi. Şuningdek, Marvin Minskiy, Çarlz Fillmor va boşqa tadqiqotçilarning freym haqidagi ilmiy qaraşlari qiyosiy tahlil qilinadi. Freymning konsept, skript va boşqa kognitiv birliklar bilan özaro munosabati körib çiqilib, uning matnni anglaş, nutqiy vaziyatni idrok etiş va milliy-madaniy bilimlarni ifodalaşdagi örni oçib beriladi. Maqolada freym tuşunçasini özbek tilşunosligi doirasida örganiş istiqbollari ham muhokama qilinadi.

Kalit sözlar: kognitiv tilşunoslik, freym, tafakkur, konsept, skript, bilimlar tizimi, kognitiv model, til va ong, diskurs.

Kiriş

XX asrning ikkinçi yarmidan boşlab tilşunoslikda til hodisalarini faqat grammatik va struktur jihatdan emas, balki inson tafakkuri, biliş jarayonlari va dunyoni idrok etiş xususiyatlari bilan boğliq holda örganişga e'tibor kuçaydi. Natijada kognitiv tilşunoslik mustaqil ilmiy yönaliş sifatida şakllandi. Uşbu yönaliş tilni inson ongida şakllangan bilimlar, tuşunçalar va tajribalarning ifodasi sifatida talqin qiladi.

Kognitiv tilşunoslikda insonning borliq haqidagi bilimlari qanday taşkil topişi, xotirada saqlanişi va nutq jarayonida faollaşişi muhim masalalardan hisoblanadi. Bu jarayonlarni izohlaşda freym tuşunçasi alohida ahamiyat kasb etadi. Çunki inson biror söz yoki hodisani anglaganida, faqat uning luğaviy ma'nosiga tayanmaydi, balki şu hodisa bilan boğliq avvalgi bilimlari, tajribalari va tasavvurlarini ham işga soladi.

Masalan, inson «töy» sözini eşitganda, uning ongida faqat bir marosim nomi emas, balki kelin-kuyov, mehmonlar, ota-ona, töy dasturxoni, urf-odatlar, musiqa va boşqa köplab tuşunçalar faollaşadi. Ana şu özaro boğlangan bilimlar tizimini freym asosida izohlaş mumkin.

Freym tuşunçasi til birliklarining ma'nosini çuqurroq anglaş, matn va diskurs mazmunini izohlaş, şuningdek, tilning milliy-madaniy xususiyatlarini oçib berişda muhim nazariy vosita hisoblanadi.

Freym tuşunçasi dastlab sun'iy intellekt va bilimlarni ifodalaş masalalari doirasida rivojlangan. Uşbu tuşunçaning ilmiy asoslarini şakllantirişda amerikalik olim Marvin Minskiyning xizmatlari alohida e'tirof etiladi. Olim 1974-yilda e'lon qilingan "A Framework for Representing Knowledge" nomli asarida freymni bilimlarni taşkil etiş va ifodalaşning özига xos modeli sifatida talqin qilgan.[1]

Minskiy qaraşlariga köra, inson yangi vaziyatga duç kelganda, uni butunlay yangidan anglamaydi. Aksinça, xotirasida mavjud bölgan bilim tuzilmalaridan foydalanadi va yangi vaziyatni avvalgi tajribasi bilan taqqoslaydi. Freym ana şu bilimlarni tartibga soluvçi tuzilma sifatida namoyon

1.Minsky, M. (1974). A Framework for Representing Knowledge. MIT-AI Laboratory Memo 306.

böladi. Freym muayyan obyekt, hodisa yoki vaziyat haqidagi bilimlarning özaro boğlangan tizimini ifodalaydi.

Freym tuşunçasining tilşunoslikdagi rivojlanişida Çarlz Fillmorning işlari muhim örin tutadi. U freym semantikasini işlab çiqib, söz ma'nosini muayyan bilimlar va tajribalar doirasida örganiş zarurligini ta'kidlagan. Fillmorning fikriça, ayrim sözlarning ma'nosini ularni boğlab turgan umumiy vaziyat yoki bilimlar tizimini hisobga olmasdan töliq tuşuniş mumkin emas. Şunday qilib, Minskiy freymni bilimlarni ifodalaş modeli sifatida asoslagan bölsa, Fillmor uşbu tuşunçani til birliklarining semantik xususiyatlarini izohlaşga tatbiq etgan.[2]

Kognitiv tilşunoslikda freym inson ongida muayyan tuşunça, hodisa yoki vaziyat bilan boğliq holda taşkil topgan bilimlar majmui sifatida izohlanadi. U insonning dunyo haqidagi bilimlarini tartibga soladi va nutq jarayonida kerakli ma'lumotlarni faollaştirişga yordam beradi.

Freymning asosiy xususiyati şundaki, u alohida bilimlarni emas, balki ular örtasidagi munosabatlarni ham qamrab oladi. Masalan, «restoran» sözi inson ongida taom, mijoz, ofitsiant, oşpaz, buyurtma, menyu, hisob-kitob kabi tuşunçalarni faollaştirişi mumkin. Uşbu birliklar bir-biridan ajralgan holda emas, balki umumiy vaziyat doirasida anglanadi.

Freymning kognitiv jarayondagi asosiy vazifalarini quyidagiça umumlaştiriş mumkin:

Birinçidan, bilimlarni tartibga soliş. Freym inson xotirasidagi ma'lumotlarni muayyan tizim asosida birlaştiradi.

Ikkinçidan, ma'noni anglaşga yordam beriş. Söz yoki gap mazmunini tuşunişda inson tegişli bilimlar tizimiga murojaat qiladi.

Uçinçidan, yangi axborotni talqin qiliş. Inson ilgari egallagan bilimlari yordamida yangi vaziyatni anglaydi.

Törtinçidan, matn yaxlitligini ta'minlaş. Matnda bevosita aytilmagan ayrim ma'lumotlar ham öquvçi tomonidan umumiy vaziyat va mavjud bilimlar asosida tuşuniladi.

Beşinçidan, madaniy bilimlarni ifodalaş. Freym muayyan xalqning urf-odatlari, qadriyatlari va ijtimoiy tajribasini özida aks ettirişi mumkin.
Demak, freym til birliklarini anglaşda insonning luğaviy bilimlari bilan bir qatorda, ensiklopedik va madaniy bilimlari ham muhim ekanini körsatadi.[3]

Freym va boşqa kognitiv tuşunçalarning özaro munosabati

Kognitiv tilşunoslikda freym tuşunçasi konsept, skript, ssenariy va kognitiv model kabi atamalar bilan uzviy aloqada örganiladi. Ularning barçasi inson ongida bilimlarning taşkil topişi va namoyon bölişi bilan boğliq bölsa-da, mazmun va vazifasi jihatidan farqlanadi.

Freym va konsept. Konsept inson ongida şakllangan, muayyan tuşunça bilan boğliq bölgan bilim, tasavvur, baho va hissiy munosabatlar majmuasidir. Freym esa şu bilimlarning muayyan vaziyat yoki hodisa doirasida özaro boğlangan tuzilişini körsatadi. Masalan, «mehmondöstlik» konsepti özbek xalqining mehmonni hurmat qiliş, izzat-ikrom körsatiş, dasturxon yoziş kabi qadriyatlarini qamrab oladi. «Mehmondöstlik» freymi esa mezbon, mehmon, kutib oliş, dasturxon, suhbat va kuzatiş kabi tarkibiy qismlar orqali namoyon böladi.

Freym va skript. Skript muayyan vaziyatda sodir böladigan harakatlarning odatiy ketma-ketligini ifodalaydi. Freym esa vaziyatning tarkibiy qismlari va ular örtasidagi munosabatlarni körsatadi. Masalan, «restoran» freymi mijoz, ofitsiant, menyu va taom kabi elementlarni qamrab olsa, restoran skripti

2.Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics. In: Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing Company.

3.Fillmore, C. J. (1985). Frames and the Semantics of Understanding. Quaderni di Semantica, 6(2), 222–254.

mijozning restoranga kirişi, joylaşişi, menyuni tanlaşi, buyurtma berişi, ovqatlanişi va hisob tölaşi kabi ketma-ket jarayonlarni ifodalaydi.

Freym va kognitiv model. Kognitiv model inson ongida dunyo haqidagi bilimlarni taşkil etişning kengroq şakli hisoblanadi. Freym esa köpinça muayyan vaziyat yoki hodisaga tegişli bilimlar tizimini ifodalovçi model sifatida namoyon böladi. Freymni konsept bilan aynan bir xil tuşunça sifatida qabul qiliş töğri emas. Ular bir-birini töldiruvçi, ammo turli vazifalarni bajaruvçi kognitiv birliklardir.[4]

Freym tuşunçasining muhim jihatlaridan biri uning milliy-madaniy bilimlar bilan boğliqligidir. Har bir xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari uning ongida öziga xos bilimlar tizimini şakllantiradi. Bu bilimlar til orqali ifodalanadi va turli freymlar tarkibida namoyon böladi.[5]

Özbek xalqining kundalik hayoti va madaniyatiga xos bölgan «mehmondöstlik», «töy», «mahalla», «haşar», «Navröz» kabi tuşunçalar milliy-madaniy freymlarni tahlil qiliş uçun muhim misol böla oladi.

Masalan, «haşar» freymi özbek xalqining jamoaviy mehnat, hamjihatlik va özaro yordam kabi qadriyatlarini ifodalaydi. Uning tarkibida mahalla ahli, umumiy maqsad, birgalikdagi mehnat, yordam va natija kabi elementlar mavjud.

«Navröz» freymi esa bahor, yangilaniş, bayram, sumalak, milliy taomlar, xalq sayillari va ezgu tilaklar kabi mazmuniy qismlarni öz içiga oladi. Uşbu elementlar birgalikda Navröz bayrami haqidagi yaxlit tasavvurni şakllantiradi.

«Töy» freymi esa özbek xalqining oilaviy va ijtimoiy munosabatlari, marosimlari hamda qadriyatlarini namoyon etadi. Uning tarkibiga kelin-kuyov, ota-ona, qarindoşlar, mehmonlar, töy dasturxoni, marosimlar va boşqa tarkibiy qismlar kiradi. Bu misollar freymning nafaqat til birliklarini anglaş, balki xalqning madaniy xotirasi va milliy dunyoqaraşini örganişda ham muhim ahamiyatga ega ekanini körsatadi.

Freymning matn va diskursni anglaşdagi ahamiyati

Freym nazariyasi matn va diskursni tuşuniş jarayonini izohlaşda ham muhim örin egallaydi. Inson matnni öqiyotganda undagi har bir sözning ma'nosini alohida anglaş bilan çeklanmaydi. U sözlar örtasidagi mazmuniy aloqalarni aniqlaydi, vaziyatni tasavvur qiladi va mavjud bilimlariga tayanib, matnda oçiq ifodalanmagan ma'lumotlarni ham anglaydi. Masalan, «Talaba ertalab universitetga bordi, auditoriyaga kirdi va ma'ruza tingladi» jumlasini olaylik. Uşbu gapda universitet hayotiga oid freym faollaşadi. Öquvçi universitet, talaba, auditoriya, öqituvçi va ma'ruza kabi tuşunçalar örtasidagi munosabatni anglaydi. Gapda öqituvçi bevosita tilga olinmagan bölsa ham, ma'ruza jarayoni bilan boğliq bilimlar asosida uning mavjudligini taxmin qilişi mumkin. Bu holat freymning matnni tuşuniş jarayonida muhim kognitiv vosita ekanini körsatadi. Freym orqali inson axborotni yaxlit holda qabul qiladi, uning mazmunini oldingi tajribasi bilan boğlaydi va vaziyatga mos ravişda talqin qiladi.[6]

Diskurs tahlilida ham freymning ahamiyati katta. Çunki diskurs faqat til birliklarining ketma-ketligidan iborat emas, balki unda iştirokçilarning maqsadi, ijtimoiy mavqei, madaniy tajribasi va

4.Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press.

5.Langacker, R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press.

6.Evans, V., Green, M. (2006). Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.

kommunikativ vaziyati ham muhim hisoblanadi. Freym ana şu omillarni birgalikda tuşunişga yordam beradi.[7]

Freym tuşunçasining zamonaviy tadqiqotlardagi ahamiyati va örganiş istiqbollari

Zamonaviy tilşunoslikda freym nazariyasi semantik tahlil, matnni avtomatik qayta işlaş, tabiiy tilni qayta işlaş (NLP), sun'iy intellekt va bilimlarni ifodalaş kabi yönalişlarda qöllanilmoqda. Xususan, tabiiy tilni qayta işlaşda freymga asoslangan yondaşuv matndagi hodisalar, iştirokçilar va ular örtasidagi munosabatlarni aniqlaşga yordam beradi. Masalan, biror matnda «talaba kitobni kutubxonadan oldi» deyilsa, tizim bu gapda harakat bajaruvçisi, obyekt va manba kabi semantik rollarni aniqlaşi mumkin. Bunday yondaşuv matn mazmunini çuqurroq tahlil qiliş, axborotlarni tartibga soliş va avtomatik semantik tahlil tizimlarini rivojlantirişda muhimdir. Özbek tilşunosligida ham freym nazariyasini çuqur örganiş uçun keng imkoniyatlar mavjud. Jumladan, milliy-madaniy tuşunçalar, urf-odatlar, marosimlar va ijtimoiy munosabatlarga oid freymlarni aniqlaş, ularning tarkibiy qismlarini belgilaş hamda elektron lingvistik resurslar yaratiş istiqbolli yönalişlardan hisoblanadi. Ayniqsa, özbek tilidagi milliy-madaniy freymlarni boşqa tillardagi freymlar bilan qiyosiy örganiş orqali xalqlarning dunyoqaraşi, qadriyatlari va til birliklarining mazmuniy xususiyatlarini çuqurroq anglaş mumkin.[8]

Xulosa

Yuqorida körib çiqilgan ilmiy qaraşlar şuni körsatadiki, freym tuşunçasi kognitiv tilşunoslikda inson bilimlarining qanday taşkil topişi va til orqali qanday namoyon bölişini izohlovçi muhim nazariy vositalardan biridir. Marvin Minskiyning qaraşlarida freym bilimlarni ifodalaş va tartibga soliş modeli sifatida namoyon bölsa, Çarlz Fillmor tadqiqotlarida u til birliklarining ma'nosini muayyan bilimlar doirasida tuşuntiriş vositasi sifatida rivojlantirilgan. Bu yondaşuvlar freym nazariyasining fanlararo xususiyatini va tilşunoslikdagi ahamiyatini körsatadi. Tahlil natijasida quyidagi xulosalarga keliş mumkin:

1. Freym inson ongida muayyan hodisa yoki vaziyat bilan boğliq bilimlarning tartiblangan tizimidir.

2. Freym til birliklarining ma'nosini faqat luğaviy jihatdan emas, balki kengroq bilimlar doirasida tuşunişga yordam beradi.

3. Freym konsept va skript bilan uzviy boğliq bölsa-da, ularning mazmuni va vazifasi bir xil emas.

4. Freymlar matn va diskurs mazmunini anglaş, yaşirin axborotni talqin qiliş hamda kommunikativ vaziyatni tuşunişda muhim ahamiyatga ega.

5. Milliy-madaniy freymlar xalqning urf-odatlari, qadriyatlari va tarixiy tajribasini aks ettiradi.

6. Özbek tilidagi freymlarni tizimli örganiş kognitiv tilşunoslik va kompyuter lingvistikasi rivoji uçun muhim ilmiy imkoniyatlar yaratadi.

Freym tuşunçasi til va tafakkur örtasidagi murakkab munosabatlarni anglaşda muhim nazariy asos bölib xizmat qiladi. Freym orqali insonning borliq haqidagi bilimlari, tajribasi va madaniy qaraşlari til birliklarida qanday aks etişini izohlaş mumkin. Şu sababli freym nazariyasini örganiş nafaqat kognitiv tilşunoslik, balki semantika, diskurs tahlili, lingvomadaniyatşunoslik va tabiiy tilni qayta işlaş kabi sohalar uçun ham dolzarb hisoblanadi.

7.Croft, W., Cruse, D. A. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.

8.Kövecses, Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Minsky, M. (1974). A Framework for Representing Knowledge. MIT-AI Laboratory Memo 306.
2. Fillmore, C. J. (1982). Frame Semantics. In: Linguistics in the Morning Calm. Seoul: Hanshin Publishing Company.
3. Fillmore, C. J. (1985). Frames and the Semantics of Understanding. Quaderni di Semantica, 6(2), 222–254.
4. Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago: University of Chicago Press.
5. Langacker, R. W. (1987). Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press.
6. Evans, V., Green, M. (2006). Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.
7. Croft, W., Cruse, D. A. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Kövecses, Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.

Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818